

Semantyczna kategoria
perceptywności
i jej wykładniki
w języku polskim i rosyjskim

Jolanta Lubocha-Kruglik

**Semantyczna kategoria
perceptywności
i jej wykładniki
w języku polskim i rosyjskim**

Uniwersytet Śląski

OFICyna WYDAWNICZA

Katowice 2010

Redaktor serii: Językoznawstwo Słowiańskie
Henryk Fontański

Recenzent
Czesław Lachur

Opracowanie redakcyjne
Olga Nowak

Projekt okładki
Michał Motłoch
Daria Jakubowicz

Wydanie publikacji sfinansowano ze środków Uniwersytetu Śląskiego

Copyright © 2010 by Uniwersytet Śląski w Katowicach
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISBN 978-83-60743-37-9

Wydawca:
Oficyna Wydawnicza Waclaw Walasek
Katowice, ul. Mieszka I 15
wacek@oficynawww.pl

Skład i łamanie oraz druk:
STUDIO NOA ■ Ireneusz Olsza
<http://www.studio-noa.pl>

Wydanie I, nakład 200+50 egz.

Spis treści

Wprowadzenie	7
Rozdział pierwszy	
Wokół pojęcia percepcji	19
Percepcja a przestrzeń. Przestrzeń percepcyjna i percepcja przestrzeni	25
Percepcja a przestrzeń temporalna	48
Percepcja a egzystencja	55
Percepcja a inne procesy mentalne	69
Rozdział drugi	
Subjekt postrzegający. Mówiący a obserwator	81
Rozdział trzeci	
Zdania percepcyjne	111
Modusy (modalności) percepcji	111
Pojęcie zdania percepcyjnego	114
Zdania opisujące percepcję wzrokową	116
Zdania opisujące percepcję słuchową	145
Zdania opisujące percepcję węchową	165
Zdania opisujące percepcję smakową	183
Zdania opisujące percepcję dotykową	195
Podsumowanie	208

Zakończenie	210
Materiał źródłowy	213
Bibliografia	216
Słowniki i encyklopedie	230
Резюме	233
Summary	235

Wprowadzenie

Klasyfikacja na kategorie, które to pojęcie oznacza najczęściej klasę osób lub przedmiotów tej samej natury, przeprowadzana jest zwykle według pewnych zasad ogólnych (Arystoteles) lub według ogólnych praw umysłu (Immanuel Kant). Kategorie można traktować jako formy różnorodnych zależności występujących pomiędzy bytami czy ideami. Dla Arystotelesa kategoria jest słowem na oznaczenie predykatu, stąd też jego traktat *Kategorie* poświęcony jest typom predykatów (orzeczników), których wyróżnia on dziesięć¹. Mogą one oznaczać „substancję, ilość, jakość, stosunek, miejsce, czas, położenie, działanie, albo doznawanie”². Klasyfikacja kategorii według Arystotelesa oparta jest na strukturze bytu³, dzięki czemu kategorie te stanowią punkt wyjścia do poznania realistycznego, odnosząc ludzkie poznanie do konkretnych rzeczy. Poszczególne kategorie orzeczników podporządkowane są tutaj naczelnej kategorii substancji, która

¹ Dziesięć kategorii traktowanych jako podstawowe orzeczniki Arystoteles wymienia w *Topikach*. W *Analitykach* z kolei wyróżnia już tylko osiem kategorii orzeczników (pomiędzy stan-dyspozycję i położenie). Problem kategoryzacji poruszany jest również w innych jego pracach, np. w *Traktacie o duszy* (I księga) oraz w *Fizyce* i *Metafizyce*. Uważa się, iż inspiracją do wyróżnienia kategorii mogły być wyróżnione przez Platona tzw. najwyższe rodzaje bytów inteligibilnych.

² Arystoteles: *Kategorie*. W: I d e m: *Dziela wszystkie*. T. 1. Przeł. K. Leśniak. Warszawa 1999, s. 34.

³ Arystoteles w swych pracach nie wyjaśnia dokładnie, w jaki sposób doszedł do wyróżnienia tych właśnie kategorii i w takiej, a nie innej liczbie, sam zresztą rzadko używa wszystkich dziesięciu.

„w najściślejszym, najbardziej pierwotnym i najwyższym stopniu jest tym, co nie może być orzekane o podmiocie, ani nie może znajdować się w podmiocie”⁴. Oznacza to, iż substancja ta jest najwyższym podmiotem wszelkich orzeczeń (sama w związku z tym nie może być orzecznikiem), pozostałe zaś kategorie (orzeczniki) służą do jej opisu.

Nową propozycję sformułowania kanonu kategorii, znacznie różniącą się od koncepcji Arystotelesa, wysunął I. Kant. Próbował on mianowicie wyprowadzić kategorie z warunkujących poznanie apriorycznych form intelektu. Dla Kanta kategorie są „pierwszymi i naczelnymi formami myślenia”⁵. Wyróżnia on cztery kategorie (typy sądów): ilości, jakości, relacji (stosunku) i modalności, z których każda posiada jeszcze trzy odmiany⁶. Powstał w ten sposób kanon dwunastu kategorii, z których najbardziej użyteczna w praktyce była – dla Kanta – kategoria stosunku, obejmująca przysługiwanie czemuś i bycie podmiotem czegoś, przyczynowość i zależność oraz wspólnotę.

Koncepcje Arystotelesa i Kanta, wielokrotnie modyfikowane i rozwijane, wywarły niewątpliwie duży wpływ na rozwój myśli nie tylko filozoficznej, ale też językoznawczej, w tym również na współczesne rozumienie pojęcia kategorii (choć jest ono, jak wszystkie w zasadzie terminy metajęzykowe, również dość wieloznaczne).

W badaniach lingwistycznych pojęcie to zostało w ostatnich latach nieco zdominowane przez podejście kognitywistyczne, w którym kategorie kognitywne (prototypowe), przeciwstawiane często kategoriom Arystotelesowskim, stanowią jedno z pojęć naczelných. Podział świata na pewne kategorie traktowany jest tutaj jako właściwość postrzegania, która istnieje na poziomie świadomości i która charakteryzuje indywidualny poziom percepcji.

W niniejszej rozprawie zamierzam przedstawić propozycję opisu kategorii perceptywności – jednej z kategorii semantycznych wyróżnionych przez lingwistów z petersburskiej szkoły gramatyki funkcjonalnej. Inspiracją do zajęcia się tym zagadnieniem były ponadto wieloaspektowe badania nad tekstem prowadzone przez lingwistki szkoły

⁴ Arystoteles: *Kategorie...*, s. 34.

⁵ Kant głosił, że każde pojęcie jest orzeczeniem możliwego sądu, stąd też liczba kategorii musi odpowiadać liczbie rodzajów sądu.

⁶ I. Kant: *Krytyka czystego rozumu*. Przeł. R. Ingarden. T. I. Kraków 1957, s. 172.

gramatyki komunikacyjnej Galiny Zołotowej oraz badaczy moskiewskiej szkoły semantycznej Jurija Apresjana i innych, które zostaną omówione w dalszej części rozprawy.

Zainteresowanie tą tematyką obserwujemy również w językoznawstwie polskim, a także amerykańskim i angielskim, gdzie prace nad percepcją stanowią istotny element badań interdyscyplinarnych. Chodzi głównie o badania kulturowe i antropologiczne, których wyniki dowodzą, iż ludzie z odmiennych kręgów kulturowych nie tylko mówią innymi językami, lecz także często przebywają w odrębnych rzeczywistościach zmysłowych.

W gramatyce funkcjonalnej przez kategorię rozumie się pole funkcjonalno-semantyczne oraz sytuacje kategorialne⁷, przy czym – jak dodaje czołowy przedstawiciel tej szkoły Andriej Bondarko – „swoje znaczenie zachowuje również tradycyjne pojęcie kategorii gramatycznej”⁸. Kategorie funkcjonalno-semantyczne opierają się również w pewnym stopniu na kategoriach pojęciowych, choć lingwiści szkoły gramatyki funkcjonalnej w zasadzie rezygnują z używania tego terminu⁹.

⁷ Pole funkcjonalno-semantyczne (aspektualność, temporalność, taksis i in.) oraz sytuacja kategorialna traktowane są w systemie gramatyki funkcjonalnej jako system środków danego języka należących do różnych poziomów i wyrażających warianty określonej kategorii semantycznej.

⁸ A. B. Бондарко: *Категории в системе функциональной грамматики*. В: *Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста*. Москва 2002, s. 15. Wszystkie tłumaczenia literatury przedmiotu z języka rosyjskiego na polski (jeśli nie zaznaczono inaczej) – J.L.-K.

⁹ A. Bondarko sugeruje rezygnację z używania terminu „kategoria pojęciowa”, gdyż, jak pisze, termin ten „daje podstawy sądzić, iż ma się na uwadze pojęcia logiczne, a nie kategorie języka”. Zob. A. B. Бондарко: *Грамматические категории и контекст*. Ленинград 1971, s. 8. W swych dalszych pracach jednakże nie przeciwstawia on już tak kategorycznie kategorii pojęciowych i semantycznych, twierdząc, że są one różnymi aspektami tego samego zjawiska. Zauważa też, że możliwe jest wyróżnienie dwóch poziomów kategorii pojęciowych i ich systemów: poziomu uniwersalnych fundamentalnych kategorii pojęciowych oraz poziomu kategorii pojęciowych, realizujących się w semantycznych funkcjach danego języka i zawierających na równi z realizacją uniwersalnych inwariantów także nieuniwersalne warianty pojęciowe. Zob. A. B. Бондарко: *Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии*. Ленинград 1983, s. 63–65. J.R. Taylor, z kolei, twierdzi, że „między strukturą kategorii pojęciowych a strukturą kategorii językowych występuje bardzo widoczny paralelizm”. Zob. J.R. Taylor: *Kategorizacja w języku*. Przeł. A. Skucińska. Kraków 2001, s. 240. Na temat kategorii pojęciowych zob. także: <http://www.pomorsu.ru/ScientificLife/Library/Sbornic2/article1.htm> <доступ 11.2007>.

A. Bondarko twierdzi, że kategorie semantyczne pozostają w takich relacjach do kategorii pojęciowych, jak warianty do inwariantów. Jest to podejście dość ostrożne, pozwala bowiem na uniknięcie pewnych skrajności w traktowaniu tego problemu. Przy założeniu takich korelacji między danymi kategoriami nie zachodzi potrzeba zdecydowanego oderwania kategorii semantycznych od pojęciowych, nie ma też konieczności ich utożsamiania. A. Bondarko definiuje kategorię funkcjonalno-semantyczną jako „system różnorodnych środków językowych, zdolnych do współdziałania w celu pełnienia określonych funkcji semantycznych (np. funkcji wyrażenia temporalności lub stosunków modalnych)”¹⁰.

Badania nad perceptywnością w językoznawstwie rosyjskim zapoczątkował Ju. Apresjan, który pojęcia „obserwowalność” (*наблюдаемость*) i „obserwator” (*наблюдатель*) włączył do eksplikacji modelu naiwnego obrazu świata. Obserwowalność jest w jego podejściu rozpatrywana w kontekście szeroko rozumianej prywatnej sfery (*личной сферы*) podmiotu mówiącego¹¹. Sam mówiący (*говорящий/хотологический*) stanowi punkt orientacyjny, od którego uzależnione są charakterystyki czasowo-przestrzenne).

Ju. Apresjan zauważa, że dla deiktyczności przestrzennej oprócz figury mówiącego istotna jest jeszcze figura obserwatora. Na obecność obserwatora (zdolnego do przemieszczania się w przestrzeni i rejestrującego swą świadomością określony stan rzeczy) zwrócono uwagę przy badaniach dotyczących semantyki aspektu dokonanego. Takie znaczenie Apresjan nazwał „implicitnie deiktycznym”¹².

Linie badań nad perceptywnością zapoczątkowaną przez Apresjana kontynuują też inni lingwiści z kręgu moskiewskiej szkoły semantycznej, przede wszystkim Jelena Paduczewa i Galina Kustowa.

¹⁰ А.В. Бондарко: *Грамматические категории...*, s. 8.

¹¹ Do prywatnej sfery mówiącego Apresjan włącza samego mówiącego oraz wszystko to, co jest mu bliskie fizycznie, emocjonalnie i intelektualnie. Zob. szerzej na ten temat: Ю.Д. Апресян: *Избранные труды. Т. 2: Интегральное описание языка и системная лексикография*. Москва 1995, s. 645.

¹² Pojęcie obserwatora zostanie omówione szerzej w rozdziale *Subjekt postrzegający. Mówiący a obserwator*.

W koncepcji *Gramatyki komunikacyjnej języka rosyjskiego*¹³ obserwator i perceptywność rozpatrywane są jako elementy jednego z rejestrów komunikacyjnych¹⁴, a mianowicie rejestru ewokacyjnego¹⁵. Jego istotnym wskaźnikiem jest „modus percepcyjny” z bohaterem lub narratorem jako subjektem, a także wysoki poziom detaliczności opisywanych zdarzeń. Charakteryzują go także „konkretność semantyki predykatów i lokalizatorów czasowo-przestrzennych, nasycenie przestrzeni szczegółami przedmiotowymi oraz obserwowanymi cechami przedmiotów i zjawisk, orientacja czasowo-przestrzenna odnośnie do figury obserwatora, ograniczenie pola percepcyjnego przez możliwości percepcyjne człowieka, ujęcie antropomorficzne obserwacji, postępujący ruch czasu zdarzeniowego (percepcyjnego), brak znaczących przerw w łańcuchu zdarzeniowym i czasie postrzegania, stosunkowo niewielki »krok« zdarzeniowy w tekście narracyjnym, konkretna referencja nazw”¹⁶.

Obserwator pojawia się również w trybie narracyjnym (*нарративный режим*)¹⁷. Tryb ten używany jest w warunkach niekanonicznej sytuacji wypowiedzi, nie pojawia się więc w nim mówiący w swej elementarnej roli, lecz właśnie obserwator, który może wystąpić w roli narratora lub jednego z bohaterów opowieści.

¹³ Г.А. Золотова, Н.К. Онепенко, М.Ю. Сидорова: *Коммуникативная грамматика русского языка*. Изд. 2. Москва 2004.

¹⁴ Rejestrem komunikacyjnym mowy w gramatyce komunikacyjnej nazwany został „model działalności mownej (*модель речевой деятельности*) uwarunkowany punktem widzenia mówiącego, jego intencjami komunikacyjnymi, dysponujący określonym zestawem środków językowych i realizowany w konkretnym fragmencie tekstu”. Zob. też Н.К. Онепенко: *Языковые средства разных уровней, маркирующие коммуникативный реестр речи*. В: *Исследование славянских языков в русле традиций сравнительно-исторического и сопоставительного языкознания. Информационные материалы и тезисы докладов международной конференции*. Авт. ред. Москва 2001, s. 88.

¹⁵ Termin ten przyjmuję za Henrykiem Fontańskim, który tekstem ewokacyjnym nazywa tekst „imitujący bezpośrednią obserwację zmysłową przebiegu komunikowanych zdarzeń w czasie”. Zob. H. Fontański: *Anaforyczne przymiotniki wskazujące w języku polskim i rosyjskim*. Katowice 1986, s. 60. U G. Zolotowej jest to rejestr reprodukcyjny (*репродуктивный реестр*).

¹⁶ М.Ю. Сидорова: *Регистровая техника и «ожидания» читателя: к вопросу о взаимодействии лингвистических подходов при изучении художественного текста*. www.philol.msu.ru/~sidorova/files/regtechnic.doc <доступ 11. 2007>.

¹⁷ Zob. Е.В. Падучева: *Семантика нарратива*. В: Е.А. Дем: *Семантические исследования. Семантика времени и вида*. Москва 1996, s. 198–220.

A. Bondarko pisząc o perceptywności, traktuje ją jako „językową i mowną interpretację obserwowalności (*наблюдаемости*)¹⁸ i innych typów postrzegania (w szczególności słuchowego) zjawisk świata zewnętrznego z punktu widzenia perceptora – przede wszystkim mówiącego i słuchającego (w języku pisanim – autora, narratora, wszystkich bohaterów, nieokreślonej mnogości postaci realnych i potencjalnych), postrzegających przedstawianą sytuację”¹⁹. Jego zdaniem, co zresztą wydaje się być dość oczywiste, obserwowalność zakłada sferę przestrzenną oraz istnienie subiekta i obiektu postrzegania.

A. Bondarko zauważa, że momentowi mówienia, który stanowi prototypowe centrum komunikacyjne deiktyczności czasowej, odpowiada prototypowa perceptywność. Związane jest to z faktem, iż „realny moment (okres) mówienia może być (choć niekoniecznie) również momentem (okresem) postrzegania otaczającego świata. »Przeżywanie czasu« może być więc jednocześnie przeżywaniem aktu lub procesu perceptywności”²⁰. Badacz traktuje również perceptywność jako cechę sytuacji procesywnych²¹. Jego zdaniem, „działanie przedstawione w dynamice swojego przebiegu od momentów wcześniejszych do późniejszych – to przede wszystkim działanie obserwowane (lub postrzegane słuchem, dotykiem itd.)”²². W kontekście niniejszej pracy, w której materiał egzemplifikacyjny został wyekscerpowany z tekstów literackich istotną jest uwaga badacza dotycząca faktu, iż z perceptywnością mamy do czynienia nie tylko w sytuacji obserwacji bezpośredniej. Jest nią również „umowna obserwowalność” procesów z pozycji autora, charakterystyczna dla tekstów literatury pięknej, w których autor często występuje w roli obserwatora.

¹⁸ Obserwowalność w rozumieniu A. Bondarki odnosi się głównie do postrzegania wzrokowego.

¹⁹ А.В. Бондарко: *Теоретические проблемы русской грамматики*. Санкт-Петербург 2004, s. 156.

²⁰ Ibidem, s. 159.

²¹ Bondarko definiuje pojęcie sytuacji procesywniej w opozycji do funkcji procesywniej aspektu niedokonanego. Jeśli „procesywna funkcja aspektu niedokonanego odzwierciedla kierunek analizy od formy do semantyki, od środka gramatycznego do funkcji, to pojęcie »sytuacja procesywna« zawiera w sobie punkt wyjścia analizy od funkcji do środków”. Zob. А.В. Бондарко: *Принципы функциональной грамматики и вопросы асептологии*. Москва 2001, s. 132.

²² Ibidem, s. 133.

W *Gramatyce komunikacyjnej* obserwowalność definiowana jest jako „ontologiczna obiektywność, istnienie w rzeczywistości danej nam we wrażeniu, postrzegalność organami zmysłów”²³.

Inny kierunek w ramach badań nad perceptywnością wybrała G. Kustowa, która koncentruje się na predykatkach percepcyjnych oraz ich powiązaniach z semantyką istnienia i kontaktu. Semantyka ta reprezentowana jest najczęściej przez predykaty przestrzenne, oznaczające położenie obiektu w określonej przestrzeni. W tym kontekście Kustowa podkreśla znaczącą rolę lokalizatora, który występuje jako implikacja postrzegania, zauważając jednocześnie, że samo postrzeganie implikuje znajdowanie się obiektu w danej przestrzeni. Lingwistka wyróżnia również szereg predykatów postrzegania, które posiadają zdolność „rozprzestrzeniania się” na świat zewnętrzny poprzez włączanie się do znaczenia innych jednostek językowych, opisujących sytuacje zewnętrzne²⁴. Pojęcie subiekta i obiektu postrzegania rozpatruje ona w związku z korelacją pomiędzy lokatywnymi a perceptywnymi elementami opisywanych sytuacji, w szczególności koncentruje się na komponencie lokatywnym, który presuponuje też istnienie²⁵.

Na istotną rolę czasowników percepcyjnych w kontekście omawianej kategorii wskazuje też A. Bondarko, twierdząc, że „konkretyzacja perceptywności związana jest z czasownikami oznaczającymi postrzegane (widziane lub słyszane) procesy i stany”²⁶. Je. Paduczewa, analizując czasowniki percepcyjne, zauważa, iż jest to klasa o bardzo nieostrych granicach, co utrudnia możliwość jej precyzyjnego opisu. Wynika to głównie z faktu, iż, komponent percepcyjny obecny jest często w semantyce czasowników należących do innych grup leksy-

²³ Г.А. Золотова, Н.К. Онепенко, М.Ю. Сидорова: *Коммуникативная грамматика...*, s. 84. W tej koncepcji obserwowalność odnosi się do wszystkich typów postrzegania (inaczej niż w założeniach A. Bondarki).

²⁴ Zob. Г.И. Кустова: *О семантическом потенциале слов энергетической и экспериенциальной сферы*. «Вопросы языкознания» 2005, № 2, s. 73.

²⁵ Г.И. Кустова: *Перцептивные события: участники, наблюдатели, локусы*. В: *Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке*. Отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина. Москва 1999, s. 229–243.

²⁶ А.В. Бондарко: *Временной дейксис и перцептивность*. В: *Система языка и структура высказывания. Материалы чтений, посвященных 90-летию со дня рождения Владимира Григорьевича Адмони (1909–1993)*. Ред. С.А. Шульгина и к. Санкт-Петербург 1999, s. 11.

kalno-semantycznych, które w związku z tym otrzymują znaczenie percepcyjne np. w określonym kontekście. Je. Paduczewa wymienia czasowniki, w których subiekt postrzegania (lub obserwator) jest obligatoryjnym uczestnikiem sytuacji (w języku rosyjskim dotyczy to czasowników *изобразить, выразить, обрисовать, выявить, затмить, обнажить, открыть, отменить* i in.). Jeszcze wyraźniej, jej zdaniem, obserwator jest widoczny w dekauzatywach: *обнажиться, запечатлеться, изобразиться, отобразиться, проясниться, скрыться, затаиться*. Interesujące również są spostrzeżenia lingwistki dotyczące położenia czasowników percepcyjnych na osi kategoryalnej. Według niej, czasowniki te niekoniecznie są statyczne, ponieważ odnaleźć można w tej klasie również czasowniki akcjonalne (czynnościowe). Jednakże bazowe czasowniki postrzegania (*видеть, слышать*) są, jej zdaniem, stanami²⁷.

W językoznawstwie polskim syntaktyczno-semantyczny opis czasowników percepcji zmysłowej zaproponował Romuald Grzesiak²⁸. Jest to opis dość formalny, mający na celu przede wszystkim ustalenie liczby argumentów implikowanych przez poszczególne predykaty, przedstawienie hierarchizacji tych argumentów oraz ustalenie struktur syntaktycznych, w których są realizowane treści wyrażone przez struktury predykato-argumentowe.

Czasownikom percepcji wzrokowej w języku polskim poświęcone zostały monografia Adama Dobaczewskiego²⁹ oraz – sytuująca się w nurcie językoznawstwa kognitywnego – praca Magdaleny Zawisławskiej³⁰. Za podstawę analizy omawianej klasy predykatów Zawisławska przyjmuje teorię ram interpretacyjnych Charlesa Fillmore'a, co, jak twierdzi, daje możliwość stworzenia pełniejszego zestawu komponentów semantycznych.

²⁷ Е.В. Падучева: *Глаголы восприятия: опыт выявления структуры тематического класса*. В: *Проблемы функциональной грамматики. Семантическая инвариантность/вариативность*. Отв. ред. А.В. Бондарко. Санкт-Петербург 2003, s. 85.

²⁸ R. Grzesiak: *Semantyka i składnia czasowników percepcji zmysłowej*. Wrocław-Warszawa-Kraków 1983.

²⁹ A. Dobaczewski: *Zjawiska percepcji wzrokowej. Studium semantyczne*. Warszawa 2002.

³⁰ M. Zawisławska: *Czasowniki oznaczające percepcję wzrokową we współczesnej polszczyźnie*. Warszawa 2004.

Wśród prac poruszających inne aspekty omawianej kategorii odnotować należy studium lingwistyczne Mariana Bugajskiego *Jak pachnie rezeda* poświęcone zapachom, monografię Kamilli Termińskiej³¹ zawierającą wnikliwą analizę wypowiedzi postrzeżeniowych w prozie Jarosława Iwaszkiewicza, a także prace Bożeny Witosz³². Do opracowań tych będę się odwoływać w dalszej części rozprawy.

Przy opisie kategorii perceptywności niezbędne wydaje się również uwzględnienie specyfiki czasu tekstowego, która przejawia się w tym właśnie, iż czas ten jest perceptualny. Zdaniem G. Zołotowej, „czas w tekście jest pojemną konstrukcją autora-perceptora”³³. Olga Korczajkina zauważa, że deiktyczność sekundarna (*вторичный дейксис*) „lokalizuje obserwatora w bieżącym czasie tekstowym oraz ustala chronologię wydarzeń z uwzględnieniem jego pozycji”³⁴.

Szczególny związek perceptywności z deiktycznością czasową (chodzi tu o językową interpretację relacji pomiędzy czasem akcji a momentem mówienia jako prototypu wyjściowego punktu orientacji czasowej³⁵) podkreślają również lingwiści ze szkoły petersburskiej.

Nie mniej istotny wydaje się związek perceptywności z semantyką istnienia – język przedstawia istnienie jako znajdowanie się w dowolnej przestrzeni, a pojawienie się obiektu w przestrzeni percepcyjnej subiektu, wyznaczonej przez jego zmysły, jest równoznaczne z jego postrzeganiem przez subiekt. Przy uwzględnieniu tych zależności zdania percepcyjne mogą być traktowane jako struktury sensoryczno-egzystencjalne.

Związek pomiędzy predykatami percepcyjnymi a predykatami egzystencjalnymi zauważa również Je. Paduczewa przy omawianiu

³¹ K. Termińska: *Sensualizm w prozie Jarosława Iwaszkiewicza*. Katowice 1988. Zob. również pozostałe prace badaczki – bibliografia.

³² Zob. bibliografię.

³³ Г.А. Золотова: *Время в мире и в тексте*. В: *Категоризация мира: пространство и время*. Москва 1997, s. 37.

³⁴ О.М. Корчажкина: *Английский перфект как выразитель категории текста и речи*. <http://festival1.1september.ru/articles/210036/> <доступ 10.2007>.

³⁵ А.В. Бондарко: *Теоретические проблемы русской грамматики*. Санкт-Петербург 2004, s. 156–158.

konstrukcji z genetiwem³⁶, gdyż genetiwus właśnie (a dokładniej – semantyka genetiwu subiekty przy czasowniku *być*) pozwala na przyrównanie obserwowanego braku/nieobecności do nieistnienia³⁷. Związek między perceptywnością a egzystencjalnością widoczny jest również wówczas, gdy subiektem w zdaniu jest część przestrzeni postrzegana przez obserwatora.

W ramach kategorii perceptywności zwrócę również uwagę na przestrzeń percepcyjną, która najczęściej rozumiana jest jako ta część przestrzeni fizycznej, która znajduje się w polu postrzegania perceptora. Jej granica wyznaczana jest więc przez pozycję perceptora (statyczną lub dynamiczną), od której zależy możliwość reakcji zmysłów na bodźce.

Zasadniczym celem niniejszej rozprawy jest wykazanie, iż istnieją podstawy do ujęcia perceptywności jako kategorii, a także przedstawienie szeregu zagadnień wchodzących w jej skład. Kategorię tę rozumiem jako wykorzystanie określonych środków językowych do prezentacji postrzeganych zjawisk. Potrzebę jej wprowadzenia tłumaczę tym, iż przejawia się ona w bardzo obszernym kręgu wypowiedzi (a nawet tekstów) i w rzeczywistości funkcjonuje już od dawna obok innych, dobrze opisanych kategorii, takich jak temporalność, aspektność czy taksis.

Za celowością zajęcia się tą tematyką przemawia również fakt, iż – mimo pojawienia się szeregu prac poświęconych poszczególnym jej aspektom – brak dotychczas monograficznego ujęcia syntetyzującego. Przedstawienie percepcji i pojęć jej towarzyszących w ramach kategorii jest więc próbą zintegrowania i usystematyzowania zjawisk należących do różnych poziomów językowych, określenia pewnej

³⁶ Е.В. Падучева: *Родительный субъекта в отрицательном предложении: синтаксис или семантика*. «Вопросы языкознания» 1997, № 2, s. 101–116.

³⁷ Е a d e m: *Диатеза, генитив отрицания, наблюдатель*. В: *Проблемы типологии и общей лингвистики. Международная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения проф. А.А. Холодовича*. Санкт-Петербург 2006, s. 103–109. Na marginesie warto zauważyć, iż obserwacja występowania *braku/nieobecności* jest ciekawa z logicznego punktu widzenia (chodzi o opozycję słów: *wystąpić*, tj. »pojawić się, ukazać się na powierzchni czegoś, stać się widocznym, odczuwalnym« i *brak* »fakt nieistnienia czegoś, nieobecność, niedostatek«). Wydaje się, że jest ona możliwa jedynie w opozycji do wcześniejszego stwierdzenia *wystąpienia/obecności*.

konfiguracji elementów składowych, ustalenia ich hierarchii i relacji pomiędzy nimi.

Zagadnienia rozważane w niniejszej rozprawie skupiają się wokół kilku zasadniczych problemów, będących najbardziej istotnymi wykładnikami danej kategorii. Dodać należy, że perceptywności przypisuje się rolę bardzo istotną, gdyż traktowana jest ona jako „korelacja czasu, przestrzeni i punktu widzenia obserwatora”³⁸. Kategoria ta łączy więc zjawiska o stosunkowo szerokim zasięgu, nie można odnieść jej do jednego tylko poziomu czy aspektu językowego – należy ją raczej traktować jako „kategorię kompleksową”³⁹. Przemawia za tym również fakt, iż w jej ramach wyróżnia się zwykle szereg wyznaczników, z których w zasadzie każdy stał się już przedmiotem odrębnych badań.

Chodzi tu głównie o wskazanie powiązań pomiędzy percepcją a szeregiem innych bardzo złożonych pojęć, takich jak: przestrzeń (nie przypadkiem bowiem mówi się o przestrzeni wizualnej, słuchowej czy dotykowej⁴⁰), czas (przebieg temporalna), egzystencja i procesy mentalne. Obligatoryjnymi elementami opisu niniejszej kategorii są również subiekty postrzegający, jako główny element konstytuujący sytuację percepcyjną, obiekt percepcji, bez którego nie można w ogóle mówić o postrzeganiu (musi istnieć ktoś, kto postrzega, i coś, co jest postrzegane), a także predykat wskazujący na związek między subiektem a obiektem, przy czym, co istotne, predykatem nie musi być czasownik należący do grupy właściwych czasowników percepcyjnych.

Już wstępne uwagi wskazują, iż zakres tematyki w ramach omawianej kategorii jest bardzo szeroki. Pozwalają one również stwierdzić, iż istnieją z pewnością podstawy do opisu tej kategorii, chociażby poprzez zwrócenie uwagi na funkcjonowanie rejestrów mowy (trybów, typów wypowiedzi).

Osobne pole do rozważań stanowią też związki perceptywności z deiktycznością czasową i innymi elementami kompleksu temporalno-przestrzennego.

³⁸ А.В. Бондарко: *К вопросу о перцептивности*. В: *Сокровенные смыслы. Слово. Текст. Культура. Сб. статей в честь Н.Д. Арутюновой*. Москва 2004, s. 279.

³⁹ I d e m: *Грамматические категории и контекст*. Ленинград 1971, s. 10.

⁴⁰ Zob. np. E. T. Hall: *Ukryty wymiar*. Wyd. 2. Przeł. T. H o l ó w k a. Warszawa 2005.

Należy jednakże odnotować, że mimo istnienia wielu czynników przemawiających za traktowaniem perceptywności jako kategorii, jej status kategorialny wymaga z pewnością wypracowania specjalnego instrumentarium oraz bazy teoretycznej. Trudność w jej opisie przejawia się głównie w tym, iż nie posiada ona eksplicytnego wyrażenia morfologicznego. Za jej wyróżnieniem przemawia jednak, jak wskazałam, również to, iż istnieje wiele typów tekstów, które można nazwać percepcyjnymi i które wymagają interpretacji uwzględniającej ich specyfikę. Analiza materiału egzemplifikacyjnego wskazuje, iż procesy postrzegania znajdują w języku cały kompleks środków wyrażania, należących do różnych poziomów. Jedne z nich od razu można zakwalifikować do modusu percepcyjnego, inne zaś mogą otrzymywać znaczenie percepcyjne w określonym kontekście.

Praca nie zawiera propozycji opisu czy rozstrzygnięć dotyczących wszystkich omawianych tu zagadnień. Ich wszechstronne i wyczerpujące omówienie zarówno przekracza moje możliwości, jak i podyktowane jest ograniczeniami o charakterze formalnym. Z tego powodu egzemplifikacje niektórych zjawisk ograniczono do przedstawiania ich w jednym języku (polskim bądź rosyjskim). Miało to miejsce wówczas, gdy przeprowadzone badania konfrontatywne nie wskazywały na istotne różnice w ujęciu danego problemu.

Praca ma charakter konfrontatywny w tym sensie, iż zostały w niej wykorzystane przykłady pochodzące z dwóch języków naturalnych – polskiego i rosyjskiego. Materiał egzemplifikacyjny pochodzi ze współczesnej polskiej i rosyjskiej literatury pięknej⁴¹ oraz jej przekładów (odpowiednio na język rosyjski i polski), przy czym nie starałam się o zachowanie jednego kierunku tłumaczenia, uznając, iż wybór tekstów różnych autorów, sygnowanych nazwiskami różnych tłumaczy pomoże w ustaleniu adekwatności nie tylko przekładowej (choć nie jest to zasadniczym celem pracy), ale też systemowej (dotyczy to zwłaszcza rozdziału poświęconego typom strukturalno-semantycznym zdań percepcyjnych).

⁴¹ Sporadycznie odwołuję się do innych literatur, np. przy analizie zdań opisujących sytuację percepcji węchowej korzystam z polskich i rosyjskich przekładów powieści Patricja Süskinda *Pachnidlo*, bez której trudno sobie wyobrazić opis tego zagadnienia.

Иоланта Любоха-Круглик

Семантическая категория перцептивности и ее показатели в польском и русском языках

Резюме

Целью настоящей работы является описание семантической категории перцептивности и ее показателей.

Монография состоит из трех глав. В главе первой мы обсуждаем связи восприятия с такими фундаментальными понятиями, как: время, пространство, существование. Помимо прочего, анализируются связи восприятия с другими ментальными процессами, такими как интерпретация, таксономия, имплицирование и т.п.

Вторая глава посвящена понятию воспринимающего субъекта, который является обязательным участником перцептивной ситуации. Категория воспринимающего субъекта интерпретируется в тексте при помощи ранообразной терминологии. Это может быть *образ автора, точка зрения говорящего, наблюдатель, частная сфера говорящего* или *субъектная сфера*. Понятие *субъект восприятия* понимается весьма широко. В его рамках обсуждаем также понятия *говорящего* и *наблюдателя*. В некоторых случаях (напр. в номинативных предложениях) они могут совпадать.

Кроме того, понятие наблюдателя мы рассматриваем в контексте его связей с категориями вида, времени и пространственного дейксиса.

В третьей главе анализируются структурно-семантические типы перцептивных предложений. Перцептивными считаются предложения, описывающие ситуацию восприятия.

В данном типе ситуации используется определенная лексика, характерная для отдельных перцептивных модусов. Структурно-семантические типы предложений являются одним из средств дифференциации типов текстов, которые называем перцептивными.

Результаты представленных в работе исследований могут стать основой более подробного сопоставительного анализа. Собранный материал доказывает, что для этого имеются все предпосылки.

Jolanta Lubocha-Kruglik

Semantic category of perceptiveness and its indicators in Polish and Russian

Summary

The purpose of this dissertation is to describe semantic category of perceptiveness and its indicators. The presented problem is of general linguistic nature.

The monograph consists of three chapters.

First chapter provides a detailed description of perception relationships with basic notions such as: time, space and existence. It also analyses relationships with other mental processes like interpretation, taxonomy, implication and others.

Second chapter is devoted to the notion of perceiving experiencer who is an obligatory participant of perceptual situation. The category of perceiving experiencer is interpreted in the text by means of varied terminology. Thus it may be *an author's picture*, *speaker's point of view*, *observer*, *private sphere* or *subject's sphere*.

The notion of experiencer is very widely understood. This term also covers the notions of the *speaker* and *observer*. In some cases (e.g. in nominative sentences) these figures can overlap. The notion of *observer* is also analysed in terms of its relationships with categories of aspect, time and spatial deixis.

Third chapter examines structural and semantic types of perception sentences which are referred to as sentences describing perceptual

situation. Typical semantics of such sentences consists in expressing human perception of any object by means of senses.

Using specific lexis characteristic of particular perception modalities is typical of perceptual situation. Structural and semantic types of sentences are one of the differentiation means of text types. The examined type of sentences is clearly found in texts which are referred to as perceptive.

Findings of the conducted research can be a starting point for more detailed contrastive research. Results and materials obtained in the course of the research support this idea.